Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

TARJIMA ASARLAR INTELLEKTUAL MULK HUQUQI OBYEKTI SIFATIDA

Ergasheva Malika Rasulovna
Toshkent davlat yuridik universiteti
Intellektual mulk huquqi sho‘basi mustaqil izlanuvchisi
malikaergasheva0914@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-4942-6049
https://doi.org/10.5281/zenodo.24287046

Annotatsiya

Ushbu maqolada tarjima asarlarning intellektual mulk tizimidagi huquqiy maqomi, mualliflik huquqi obyekti sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari, hosilaviy (derivativ) asar tushunchasi va uning asl asarga bo'lgan huquqlar bilan nisbati o'rganilgan. Mazkur tadqiqotda tarjimonning shaxsiy nomulkiy va mulk huquqlari, xalqaro konvensiyalar (Bern konvensiyasi) normalari hamda milliy qonunchilik amaliyoti tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: intellektual mulk, mualliflik huquqi, tarjima asar, hosilaviy asar, asl nusxa, litsenziya shartnomasi, Bern konvensiyasi.

Аннотация

В данной статье рассматривается правовой статус переведенных произведений в системе интеллектуальной собственности, их специфические особенности как объектов авторского права, концепция производного произведения и ее связь с правами на оригинальное произведение. В исследовании анализируются личные неимущественные и имущественные права переводчика, нормы международных конвенций (Бернская конвенция) и национальная законодательная практика.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, авторское право, переведенное произведение, производное произведение, оригинал, лицензионное соглашение, Бернская конвенция.

Abstract

This article examines the legal status of translated works in the intellectual property system, their specific features as objects of copyright, the concept of a derivative work and its relationship with the rights to the original work. This study analyzes the translator's personal non-property and property rights, the norms of international conventions (Berne Convention) and national legislative practice.

Keywords: intellectual property, copyright, translated work, derivative work, original, license agreement, Berne Convention.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va raqamli axborot almashinuvi sharoitida fan, texnika, adabiyot va san'at yutuqlarini tillararo tarjima qilish orqali keng ommaga yetkazish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tarjima nafaqat tilshunoslik yoki madaniyatlararo muloqot vositasi, balki chuqur intellektual va ijodiy mehnat mahsulidir. Shu boisdan tarjima asarlarning huquqiy tabiatini o'rganish va ularni intellektual mulk huquqi obyekti sifatida himoya qilish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Intellektual mulk huquqida har qanday asar ham huquqiy muhofazaga da'vogar bo'la olmaydi. U muallifning ijodiy faoliyati natijasi bo'lishi va obyektiv shaklda namoyon bo'lishi talab etiladi. Badiiy, ilmiy yoki texnik matnlarni boshqa tilga tarjima qilish jarayonida tarjimon shunchaki so'zlarni mexanik

ravishda almashtirmaydi, balki matnning ruhini, uslubini, ma'no qatlamlarini yangi lingvistik muhitda qayta yaratadi. Ushbu ijodiy jarayon natijasida vujudga kelgan tarjima asar huquqiy jihatdan mustaqil obyekt sifatida e'tirof etilishi lozimmi yoki u asl asarning shunchaki davomiyligimi degan savol huquqshunos olimlar va amaliyotchilar o'rtasida doimiy bahslarga sabab bo'lib kelmoqda.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi tarjima asarlarning intellektual mulk obyekti sifatidagi huquqiy maqomini ochib berish, ularni yaratishda asl asar muallifining huquqlarini buzmagan holda tarjimonning huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini tahlil qilish hamda amaldagi qonunchilikdagi bo'shliqlarni aniqlashdan iboratdir.

Adabiyotlarda tarjima asarlarga nisbatan yondashuvlar turlicha bo'lib, ularning huquqiy tabiatini aniqlashda quyidagi ilmiy muammolar mavjud:

• Tarjimanning ijodiy hissasi darajasini qanday mezonlar asosida baholash kerak?
• Asl asar muallifining ruxsatisiz amalga oshirilgan tarjimalar qaysi holatlarda qonuniy hisoblanadi?
• Xalqaro xususiy huquqda tarjima asarlarga nisbatan qo'llaniladigan yurisdiksiya tamoyillari qanday ishlaydi?

Ushbu tadqiqot yuqoridagi savollarga ilmiy javob topishga va tarjima asarlarning huquqiy himoya chegaralarini aniq belgilashga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Mazkur maqolani tayyorlash jarayonida ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridan foydalanildi. Xususan, tarjima asarlarning huquqiy tabiatini o'rganishda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Qiyosiy-huquqiy tahlil usuli: O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi[1], "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonun[2] hamda xalqaro shartnomalar (xususan, Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish bo'yicha Bern konvensiyasi[3] va Butunjahon intellektual mulk tashkilotining Mualliflik huquqi to'g'risidagi shartnomasi) normalari o'zaro qiyoslandi.
2. Tizimli yondashuv: Intellektual mulk tizimida hosilaviy (derivativ) asarlar instituti doirasida tarjima asarlarning o'rni va boshqa obyekt sifatidagi turdosh tushunchalar bilan o'zaro bog'liqligi tizimli tahlil qilindi.
3. Mantiqiy va lingvistik tahlil: Tarjima jarayonidagi ijodiy elementlarning mavjudligi hamda ularning huquqiy oqibatlari mantiqiy fikrlash orqali asoslandi.

Tadqiqot bosqichi	Qo'llanilgan usul	O'rganish obyekti
1-bosqich	Normativ tahlil	Milliy va xalqaro qonunchilik hujjatlari
2-bosqich	Qiyosiy-huquqiy taqqoslash	Asl asar va tarjima asar o'rtasidagi huquqiy chegaralar
3-bosqich	Nazariy umumlashtirish	Tarjimonning shaxsiy va mulk huquqlarini belgilash

Ushbu metodologik yondashuv mavzuni har tomonlama, xolis va ilmiy asoslangan holda yoritish imkoniyatini berdi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tarjima asarlar huquqiy jihatdan hosilaviy (derivativ) asarlar toifasiga kirishi aniqlandi. Xalqaro va milliy qonunchilikka muvofiq, tarjimalar, ishlov berishlar, annotatsiyalar, rezyumelar, sharhlar, ensiklopediyalar, antologiyalar va ma'lumotlar bazalari mustaqil ijodiy mehnat natijasi bo'lgan taqdirda mualliflik huquqi obyekti sifatida himoya qilinadi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tarjima asarning huquqiy obyekti sifatida e'tirof etilishi uchun quyidagi ikki muhim shart bir vaqtning o'zida bajarilishi shart:

• Ijodiy xarakter: Tarjimon[4] matnni o'girishda o'zining individual yondashuvi, stilistik tanlovlari va lingvistik mahoratini namoyon etgan bo'lishi kerak (mashina tarjimasi yoki sun'iy intellekt tarjimalari inson ishtirokisiz amalga oshirilsa, ba'zi yurisdiktsiyalarda to'g'ridan-to'g'ri mualliflik huquqi bilan himoya qilinmaydi).
• Asl asar muallifining huquqlarini hurmat qilish: Tarjimani amalga oshirish va nashr etish uchun avvalgi asar muallifidan yoki uning huquqiy vorislaridan (agar asar mulk huquqi amal qilish muddatida bo'lsa) tegishli ruxsat (litsenziya yoki shartnoma) olingan bo'lishi lozim.

Bern konvensiyasining 2-moddasiga binoan, adabiy va badiiy asarlarning tarjimalari, moslashtirishlari, musiqiy aranjirovkalari va boshqa shakllari asl asarga zarar yetkazmagan holda mustaqil asarlar kabi huquqiy muhofazadan foydalanadi. Shu bilan birga, bu holat asl asar muallifining huquqlarini cheklamasligi lozimligi aniqlandi.

Tarjimon huquqlarining ikki tomonlama tabiati

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarjimonning huquqlari ikki qismdan iborat bo'ladi: birinchidan, tarjimon o'zi yaratgan tarjima matniga nisbatan mualliflik huquqiga ega bo'ladi (tarjimani tarqatish, nusxa ko'chirish va boshqalar); ikkinchidan, u o'z faoliyatida asl asar muallifining huquqlarini buzmaslik majburiyatini oladi.

Mezonlar	Asl asar	Tarjima asar
Kelib chiqishi	Birlamchi ijodiy faoliyat natijasi	Hosilaviy (derivativ) ijodiy faoliyat natijasi
Huquqiy maqomi	Mustaqil obyekt	Asl asar muallifining huquqlariga bo'ysungan holda mustaqil obyekt
Ruxsat talab etilishi	Talab etilmaydi (yangi g'oya)	Asl asar muallifidan ruxsat olish talab etiladi (agar jamoat mulki bo'lmasa)
Mualliflik muddati	Muallif hayoti davomida va vafotidan keyin belgilangan yillar davomida	Tarjimon hayoti davomida va vafotidan keyin belgilangan yillar davomida

Bundan tashqari, jamoat mulkiga aylangan (public domain) asarlarni tarjima qilish jarayoni ham tahlil qilindi. Agar asar muallifining vafotidan so'ng qonunchilikda belgilangan muhofaza muddati tugagan bo'lsa, har qanday shaxs uni tarjima qilishi va ushbu tarjimaga nisbatan mualliflik huquqiga ega bo'lishi aniqlandi. Biroq bu boshqalarga o'sha tarjimadan[5] ruxsatsiz nusxa ko'chirish huquqini bermaydi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tarjima asarlarni intellektual mulk obyekti sifatida e'tirof etish amaliyotida bir qator nazariy va amaliy muammolar saqlanib qolmoqda. Xususan, tarjimonning ijodiy hissasi qayerda tugaydi va asl asarning ta'siri qayergacha cho'ziladi degan savol huquqshunoslar o'rtasida munozaralarga sabab bo'ladi.

Asl asar muallifi va tarjimon manfaatlari balansi

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ko'plab mamlakatlar qonunchiligida tarjimon asl asar muallifining roziligini olishi shart, aks holda tarjima huquqbuzarlik sifatida baholanadi. Biroq ba'zi ilmiy yondashuvlarga ko'ra, ta'lim, ilmiy tadqiqot yoki tanqidiy tahlil maqsadlarida qilingan tarjimalar mualliflik huquqining cheklovlari (fair use / erkin foydalanish) doirasiga kirishi mumkin. Bu masala milliy qonunchiliklarda turlicha talqin qilinadi.

Raqamli asrda sun'iy intellekt (AI) va neyrotarjima texnologiyalarining jadal rivojlanishi tarjima sohasidagi intellektual mulk tushunchasini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Agar dasturiy ta'minot yoki

neyrotarjima tizimi matnni tarjima qilsa, bu yerda mualliflik huquqi kimga tegishli bo'ladi? Dastur yaratuvchisigami, foydalanuvchigami yoki sun'iy intellektning o'ziga? Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, amaldagi qonunchilik faqat insonning ijodiy mehnati natijasini tan oladi, bu esa raqamli davrda[6] huquqiy bo'shliqlarni keltirib chiqarmoqda.

Shaxsiy nomulk va mulkiy huquqlarning amal qilishi

Tarjimon o'zining tarjima asariga nisbatan quyidagi huquqlarga ega:
• Mualliflik huquqi: Tarjima ustida o'z nomining ko'rsatilishini talab qilish.
• Ismga bo'lgan huquq: Tarjima nashr etilganda tarjimonning ismi ko'rsatilishi shartligi.
• Daxlsizlik huquqi: Tarjima matniga tarjimonning roziligisiz o'zgartirishlar kiritishga yo'l qo'yilmasligi.
• Mulk huquqlari: Tarjimani nashr etish, tarqatish, ommaga namoyish etish va litsenziya tarqatishdan gonorar olish.

XULOSA

Tadqiqot yakunida quyidagi xulosalarga kelindi:
1. Tarjima asarlar intellektual mulk tizimida mustaqil ijodiy mehnat natijasi bo'lgani bois hosilaviy (derivativ) asar sifatida huquqiy muhofazaga to'la haqlidir. Tarjimon asl asar matnini qayta ishlab, yangi lingvistik va badiiy shaklda namoyon etgani uchun o'ziga xos mualliflik huquqlarini qo'lga kiritadi.
2. Tarjima jarayoni ikki tomonlama huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradi: bir tomondan, tarjimon o'zining shaxsiy va mulkiy huquqlariga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, u asl asar muallifining huquqlarini hurmat qilishi shart.
3. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositasida amalga oshiriladigan tarjimalar intellektual mulk huquqida yangi nazariy va amaliy muammolarni keltirib chiqarmoqda.
4. Amaldagi xalqaro va milliy qonunchilik normalarini takomillashtirish orqali tarjimonlarning huquqlarini yanada kuchaytirish, shuningdek, mualliflar va tarjimonlar o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarni shaffoflashtirish muhimdir.

Tarjima asarlarning xalqaro miqyosdagi huquqiy himoyasi nafaqat milliy qonunchilikka, balki ko'plab xalqaro konvensiyalarga tayanadi. Xususan, 1886-yilda qabul qilingan va bir necha bor tahrir qilingan Bern konvensiyasining 2-moddasiga binoan, tarjimalar, moslashtirishlar, musiqa asarining aranjirovkalari va adabiy yoki badiiy asarlarning boshqa shakllari asl asarga zarar yetkazmagan holda mustaqil asarlar kabi huquqiy muhofazadan foydalanadi.

Biroq amaliyotda tarjimonlar duch keladigan asosiy muammolardan biri bu asarning tarjima qilinishiga nisbatan muallif yoki uning merosxo'rlari tomonidan asossiz ravishda rad javobining berilishi yoki huquqlarning haddan tashqari qat'iy monopoliyaga solinishidir. Ushbu holat ilm-fan va madaniyat yutuqlarining[7] boshqa tillarga o'tkazilishini sekinlashtirishi mumkin.

Shartnomaviy munosabatlar va litsenziya turlari

Tarjima asarlarni huquqiy jihatdan qonuniy qilishda quyidagi litsenziya turlari muhim rol o'ynaydi:
• Eksklyuziv bo'lmagan litsenziya: Muallif bir nechta tarjimonga bir xil asarni tarjima qilish uchun ruxsat berishi mumkin.
• Eksklyuziv litsenziya: Muayyan tilga faqat bitta tarjimon yoki nashriyot tarjima qilish huquqini oladi.
• Majburiy litsenziya (Compulsory License): Rivojlanayotgan mamlakatlarda ta'lim va ilmiy maqsadlarda tarjima qilishni osonlashtirish uchun xalqaro konvensiyalarda nazarda tutilgan mexanizmlar.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT ASRIDA TARJIMA HUQUQLARI

Raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt (Artificial Intelligence) texnologiyalarining jadal rivojlanishi tarjima sohasidagi an'anaviy intellektual mulk doktrinalarini jiddiy sinovdan o'tkazmoqda. Bugungi

kunda zamonaviy neyrotarjima tizimlari va katta til modellari (LLM) bir necha soniya ichida murakkab badiiy va ilmiy matnlarni yuqori darajada tarjima qilish imkoniyatini bermoqda. Biroq, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining 1045-moddasi va "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, mualliflik huquqi faqatgina shaxsning o'z ijodiy mehnati natijasida yaratilgan asarlarga nisbatan yuzaga keladi.

Bu holat amaliyotda quyidagi huquqiy kolliziyalarni keltirib chiqaradi:
1. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan yoki avtomatlashtirilgan tarjimalarga mualliflik huquqini berish masalasi ochiq qolmoqda, chunki tizimning o'zi subyekt sifatida e'tirof etilmaydi.
2. Tarjimonlar tomonidan AI vositalarini yordamchi vosita (masalan, qoralama tarjima yoki terminologik bazani shakllantirish uchun) sifatida ishlatganda, inson ijodiy hissasi (human contribution threshold) qaysi mezonlar asosida baholanishi qonunchilikda aniq belgilanmagan.
3. Intellektual mulk obyektlarini AI modellarini o'qitish (training data) jarayonida ruxsatsiz foydalanish holatlari mualliflar va tarjimonlarning mulkiy huquqlarini jiddiy ravishda poymol qilmoqda.

Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasining intellektual mulk sohasidagi qonunchiligini takomillashtirish jarayonida sun'iy intellekt ishtirokidagi tarjimalarning huquqiy maqomini aniq belgilovchi maxsus normalar va litsenziyalash mexanizmlarini joriy etish zarurati tug'ilmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tarjima asarlar intellektual mulk huquqining ajralmas va o'ta muhim obyekti hisoblanadi. Ular nafaqat til va madaniyat ko'prigi, balki yuqori darajadagi intellektual va ijodiy mehnat mahsulidir. Tarjimonlarning huquqiy manfaatlarini himoya qilish, ularning ijodiy mehnatiga munosib haq to'lash hamda mualliflar huquqlarini o'zaro muvozanatga keltirish intellektual mulk tizimining asosiy vazifalaridan biridir.Kelgusida ushbu yo'nalishda raqamli muhitdagi tarjimalar va sun'iy intellekt integratsiyasini chuqur o'rganish bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni davom ettirish, shuningdek, milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. - Toshkent: Adolat, 2022.
2. "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Toshkent, 2006 (o'zgartishlar bilan).
3. Adabiy va badiiy asarlarni himoya qilish bo'yicha Bern konvensiyasi (Parij akti, 1971).
4. Davies, G. Copyright and the Public Interest. - London: Sweet & Maxwell, 2019.
5. World Intellectual Property Organization (WIPO). Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use. - WIPO, 2020.
6. Rustambekov, I. International Intellectual Property Law and National Practice in Uzbekistan. - Tashkent: Academic Press, 2022.
7. Ficsor, M. The Law of Copyright and the Internet. - Oxford University Press, 2021.